

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация Пий- Хемского кожууна

МБОУ Хадынская СОШ

РАССМОТРЕНО
на заседании ШУМО ГЦ

Протокол № ____

от «__» ____ 2024г.

СОГЛАСОВАНО
Заместитель директора по ВР

Коже А.А.

от «__» ____ 2024г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

курса по внеурочной деятельности

«Торээн дылым – эртине байлаам»

для обучающихся 6 – 8 классов

Составитель: Монгуш Л.М.

учитель тувинского языка и литературы

Тайылбыр бижик.

Тыва дыл эртеминге кичээлден дашкаар «Төрээн дылым-эртине байлаам» деп ажылчын программаны Тыва Республиканың Өөрөдилге яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун Өөрөдилге-методиктиг чөвүлелинин сүмелээни-биле башкылар Монгуш В.В., Хомушку Ч.О ажылдап кылганнар.

Тыва дыл – Азия диптиң төвүнде чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрээн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тываларның салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы бооп;
- тываларның өгбелеринин чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалааттынганы дыл болуп;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектернин, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаабиле ажыглаттынып;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы болуп;
- өске эртемнерни шиңгээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның дылы болбушаан;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болуп, тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы болуп турар. Төрээн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижинин бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртемөөрөдилгезинге чедишкинниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрээн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөрөдилге черлеринге бедик деңнелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс кулавырын байыдып, төрээн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырып ужурлуг.

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир күрүне дылдарының бирээзи, тыва улустуң төрээн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустуң чүс-чүс чылдар өттүр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик үлегерлери

мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы үеде тыва культураның – тыва улустун байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чүүлүнүң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып турар. Тыва дылды сонунурап, ону өөренир күзелдиг өске этностарның төлээлериниң саны база чылдан чылче немежи олурары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип олурарын бадыткап турар.

Төрээн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдер) хүлээлгелери уругларны школага бүгү талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрүжүн шын илередиринге, угаап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзү-бүдүшке хевирлээринге; чаа билиглерни, мергежилдерни шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрээн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгүлүг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур. Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шингээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзажып билири, тодаргай түңнелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилиниң талазы-биле бедик идепкейжизи дээргеле херек кырында амыдыралдың бүгү-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрээн дылын шингээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедиишкинниг билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзү-бүдүш, сүзүктөриниң хевирлеттинериниң үндезини болур.

Кол школага төрээн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзү-бүдүштүг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрээн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хүндүлээр хамаатыны кижизидери;

- төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хүлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг үнезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хүлээп алыры;

- тыва дылды хүн бүрүде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажыл-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хүлээп алыры; кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын шингээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшकिनерни кылып

билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзүглелдерни тып, ушта бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужурдузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;

• дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының дүрүмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деңнеп, дүүштүрүп, бөлүктөп, үнелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шингээдири алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин, мергежил, чаңчылдарын өөрөдилге ажылчорудулгазынга болгаш хүн бүрүдө амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын улам байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНӨЛДӨРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээдири алгаш, чедип алыр **боттускайлаң түннөлдөрүнө** дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылының чугулазын медереп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнелин медереп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг

илередириде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннөлдөрүнө (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дисклерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;

- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;

- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижими:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередиپ билири;

- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижини биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, =скертип, делгередип билири;

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарыңга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры. Доозукчулар дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

5-9 класстарга:

- Дылдың хүлээлгелериниң дугайында, тыва дыл – Россия Федерациясында Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары тыва чоннуң төрөөн дылы база күрүне дылдарының бирээзи дээрзин, төрөөн дыл болгаш чоннуң культуразының сырый харылзаалыг болурун, төрөөн дылдың кижиги бүрүзүнүң болгаш ниитилелдин амыдыралыңга ужур-дузазын билири;

- тыва дылдың гуманитарлыг эртемнер аразында болгаш ниити өөредилгеде туружун болгаш ужур-дузазын билири;
- төрөөн дылдың эртем талазы-биле үндезиннерин; оларның чадаларының болгаш билиглериниң аразында харылзааларын шиңгээдип алыры;

- дыл эртеминиң кол баазалыг билиглерин болгаш ооң кезектерин шиңгээдири: дыл болгаш чугаа, харылзажыр чугаа, бижимел болгаш аас чугаа, монолог, диалог болгаш оларның хевирлери; чугааның байдалы; чугаа (чугаалажыр), эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери болгаш оларның жанрлары, дылы; чугааның утка-хүлээлгелериниң аайыбиле хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); сөзүглел, сөзүгелелдин хевирлери; дылдың кол-кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглалының онзагайларын шиңгээдип алыры;

- тыва дылдың лексика болгаш фразеологиязының кол стилистиктиг курлавырларын, тыва литературлуг дылдың нормаларын (шын адалганың, грамматиктиг, орфографтыг, пунктуастыг), чугаа этикединин дүрүмнерин шингээдири болгаш оларны херек кырында амыдыралга аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары;

- дылдың кол кезектерин, дылдың грамматиктиг категорияларын танып билири болгаш сайгарары, чугаага шын ажыглаары;

- сөстүн янзы-бүрү сайгарылгаларын (фонетиктиг, лексиктиг, морфемниг, морфологтук), сөс каттыжышкынының болгаш домактың синтаксистиг сайгарылгазын шын кылып, сөзүглелдин тургузуунун болгаш кол демдектеринин аайы-биле, дылдың кандыг хүлээлгелерин күүседип чоруурунун болгаш уран аргаларны ажыглаанының аайы-биле сайгарары;

- лексиктиг болгаш грамматиктиг синонимнерни ажыглаанындан кижинин чугаазының чечен-мерген, а чечен чогаал дылының каас-чараш, байлак болу бээр аргаларын билири болгаш чугаазынга шын ажыглаары;

- төрөөн дылдың эстетиктиг хүлээлгелерин медресеп билири, чечен чогаалдың дылын сайгарып тура, чугааның эстетиктиг талазын үнелеп билири.

5-9 КЛАССТАРГА ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНИН УТКАЗЫ БОЛГАШ ТУРГУЗУУ

Тыва дыл эртемнин утказы болгаш тургузуу.

Школага тыва дыл эртемин (курузун) өөредиринин программасында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижииринин, бижик демдектерин шын салырынын чанчылдарын, аас, бижимел чугаанын чанчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерин киирген.

Төрөөн дылдын школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртемнин база амгы уеде дыл эртемнин чедишкиннерин барымдаалап тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгазын) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөредирин көрдүнгөн.

5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринин дорт уланчызы, системажытканы болур.

5 класска дылдын ниитилел амыдыралга ужур-дузазын көргүскеш, эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаан соонда, «Лексика болгаш чугаа культуразы», «Фонетика, орфоэпия», «Графика, орфография, чугаа культуразы», «Сөс чогаадылгазы, орфография, чугаа культуразы» деп улуг бөлүктүн «Чүве ады», «Демдек ады», «Сан ады» деп кезектерин өөренир.

6 класска «Лексика болгаш чугаа культуразы», «Морфология» деп бөлүктүн «Өттүнүг сөстөр», «Кылыг сөзү», «Наречие», «Ат орну», «Дузалап чугаа кезектери» деп кезектерин өөренир.

7 класска “ Синтаксис, чугаа культуразы”, “Сөс каттыжыышкыны” болгаш “Бөдүүн домак”, “Нарынчыттынган бөдүүн домак”, “Тускайлаан кижигүннерлиг домактар”, “Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар” деп кезектерни өөренир.

8 класска “Бүгү делегейниң дылдарының дугайында, тыва дыл дугайында” деп эгени эрткеш, 7-ги класска өөрөнгенин катаптаар. “Нарын домак”, чагырышкан, чагырышпаан нарын домактарны өөренири көрдүнгөн.

9 класска катаптаашкын кылгаш, «Дыл дугайында ниити билиглер», “Сөзүглел дугайында билиглер”, «Чугаа культуразы.Стилистика» деп эгелерни өөренир.

«ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ-БАЙЛААМ», 8 класс (34 шак)

Программа ның кезээ	Тема	Ша гы	план сзугаар	херек кырында	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Кичээлдин хевири	Өөрөдилгенин курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде)
Кирилде кичээл	Төрөөн дылым – эртинебайлаам	1	02.09		Тыва дыл – чечен-мерген өгбелеривистиң салгалдан салгалче дамчыдып берген эртинеэи, улустун аасчогаалында, чечен чогаалдарда кадагалаттынган деп медереп, тыва чоннун төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билип алыр	Кичээл-лекция	Өөрөдилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru
Синтаксис	Сөс каттыжыышкы ннарын ың тургузуунун аайы- биле модельдери	2	09.09 16.09		Сөс каттыжыышкынының холбааларын аңгылап билир, чугула сөзүнүн аайы- биле бөлүктөрүн тодарадыр. Сөс каттыжыышкыннарының тургузуунун аайы-биле модельдерин билир (д.а. + ч.а., с.а. + ч.а., ч.а. + ч.а., ч.а. + к.с., н. + к.с.) Сөзүглелден, домактардан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижиир, өзек болгаш чагырткан сөзүн тодарадыр. Сөс каттыжыышкыннарының сайгарылгазын чорудар	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөрөдилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер чыындызы

Синтаксис	Домактарн ың тургузууну ң аайы- биле бөлүктөри	3	23.09 30.09 07.10		Домактарның тургузуунуң аайы- биле бөлүүн тодарадыр. Бөдүүн домактарны, ийи чугула кезигүүнүг домактарны танып билир.	Кичээлбыжыглаашкын	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер
	Ийи чугу ла кеж игүүн нүг дом акта рга катаптаашкын				Домактың чугула кезигүүннөрин, оларның кандыг чугаа кезектери биле илереттингенин тодарадыр. Сөглекчинин хевирлерин тодарадыр: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг. Сөглекчинин составында модальдыг сөстөрниң домакка ужур-дузанын тайылбырлаар. Кол сөс биле сөглекчинин аразынга бизик демдээн (тирени) салыр дүрүмнү билир. Делгеренгей эвес домактың синтаксистиг сайгарылганын кылыр	Кичээл-катаптаашкын Практиктиг кичээл	чыындызы

Синтаксис	Домакты ийиги черге кежигүннербиле делгередири	3	14.10 21.10 04.11	Домактың ийиги черге кежигүннерин тодарадып билир. Домактың ийиги черге кежигүннерин (дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштун, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдарын) болгаш оларның кандыг чугаа кезектерибиле илереттингенин тодарадыр. Делгереңгей эвес домакты ийиги черге кезигүннер-биле делгередири. Делгереңгей домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер чыындызы
Чугаа	<i>Чогаадыкчы ажыл.</i>	1	11.11	Бердинген сөзүглелди номчуур,	Практиктиг кичээл	Сөзүглел
чорудулгазы. Чугаа культуразы	<i>Сөзүглел-биле ажыл</i>			онаалгаларын күүседир. Бөдүүн домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, чугаа кезектерин айтыр, бижик демдектерин салыр. Сөөлгү домактан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижиир, сайгарылгазын кылыр		

Синтаксис	Чаңгыс чугула кежигү ннүг домакт арның чугаан ың стильдерини ң аайы- биле ажыглалы	3	18.11 25.11 02.12		Ийи чугула кежигүннүг домактардан чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны ылгап билир. Сөзүглелден чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны тывар, хевирлерин тодарадыр, чугааның стильдериниң аайы-биле оларның ажыглалын хайгаараар: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок) болгаш кол сөс хевирлиг (ат домаа) чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Сөзүглелге чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның ужур-дузазын тодарадыр	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru Мергежилгелер чыындызы
Синтаксис	Диалогта долу болгаш долу эвес домактар	2	09.12 16.12		Долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар. Сөзүглелдерде оларның ажыглалын хайгаараар. Домак сөстөрни билир. Диалог тургузарынга долу болгаш долу эвес домактарны, домак сөстөрни ажыглаар	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Мергежилгелер чыындызы
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	Чогаадыкчы ажыл. Сөзүглелбиле ажыл	1	23.12		Бердинген сөзүглел-биле ажылдаар. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг	Практиктиг кичээл	Сөзүглел

					бөдүүн домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр, чугаа кезектерин айтыр.		
--	--	--	--	--	--	--	--

Синтаксис	Чаңгыс аймак кежигүнне р- биле нарынчыт- ынган домактарга бижик демдектер и	2	13.01 20.01		Сөзүглелден нарынчыттыңан домактарны тывар. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттыңан домактарны тодарадыр. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга бижик демдектерин шын бижиир болгаш үн аянын сагыыр	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөрөдилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	<i>Надя Рушева – мөңгө чырыткы</i> <i>Чурук-биле ажыл: Надежда Рушеваның «Балет» темазынга чуруктары</i>	2	27.01 03.02		Салым-чаяанныг аныак чурукчу Надежда Рушеваның чуртталгазы болгаш чогаадыкчы ажыл-ижи- биле таныжар. Дыңнадыглар белеткээр. Башкының белеткээн айтырыгларынга даянып, чурукту топтап көөр, ооң дугайында чугааның планын тургузар, чурукка чогаадыг бижиир. Чаңгыс аймак кежигүннер- биле нарынчыттыңан домактарны чогаадыгга ажыглаар	Кичээл-таныжылга/ Кичээл-экскурсия Чугаа сайзырадылгазының кичээли	Алдан-Маадыр аттыг национал музейже экскурсия Е. Т. Танова «Иениң салым-хуузу» Надежда Рушеваның «Балет» темазынга чуруктары «О жизни самой юной художницы» (lyarder.livejournal.com /s/39362html)
Синтаксис	Тускайлаашк ынның домакка ужур- дузазы	4	10.02 17.02 24.02 03.03		Тускайлаашкын деп чүл, ооң домакка ужур-дузазын катаптаар.	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөрөдилге ному «Тыва дыл», 8 класс,

--	--	--	--	--	--	--	--

	Нарынчыл тынган домактын синтак систиг сайгар ылгаз ы				Тускайлаан кезигүүнер-биле (причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдер-биле; адалгалар, кирилде сөстөр, кирилде домактар-биле) нарынчылтынган домактарны аңгылаар. Оларны кандыг сорулгабиле ажыглаанын тодарадыр. Нарынчылтынган домактарга бирик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр. Чечен чогаалга нарынчылтынган домактарның ужурдуказын тайылбырлаар, чогаал сөзүглелдеринден тывар. Оларны аас болгаш бирикмел чугаага ажыглаар		Сөзүглелдер
	<i>Нарынчылт ынган домактарга билиглер хыналдазы</i>	1	10.03		Тестиниң онаалгаларын күүседир	Тести-биле ажыл	

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы	Чугааның янзылары болгаш хевирлери	3	17.03 07.04 14.04		Чугааның янзыларын (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) ылгаар. База чугааның хевирлерин (диалог, полилог, монолог) аңгылаар. Сөзүглелдерге даянып, чугааның янзыларын тургузар. Диалог, монолог, полилогтуң ажыглалын хаайгаараар, чугаазынга ажыглаар	Кичээл-быжыглаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс, Сөзүглелдер: www.tuvancorpus.ru
	Сөс каттыжыышкыны болгаш бөдүүн	2	21.04 28.04		Өөрөнгөн темаларын катаптаар, янзы- бүрү ажылдың хевирлерин кылыр (ном-	Кичээл-катаптаашкын Практиктиг кичээл	Өөредилге ному «Тыва дыл», 8 класс,
	домактың хевирлеринге түңнел катаптаашкын				биле ажыл, сөзүглел-биле ажыл, аяанныг номчулга, бот ажыл)		Сөзүглелдер
	<i>Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларынга олимпиада</i>	2	05.05 12.05		Олимпиаданың онаалгаларын күүседир, чыл дургузунда өөрөнгөн темаларынга билиин хынаар	Хыналда кичээл	Олимпиаданың онаалгазын уругларның билииниң деңгелиниң аайы-биле башкы боду тургузуп алыр

	<i>Ажылдарн ың сайгарылга зы, частырыгл ар-биле ажыл</i>	1	19.05		Олимпиада ажылдарының сайгарылгазы, частырыглар- биле ажылдаар, дүрүмнерни катаптаар		
	<i>Түңнел кичээл</i>	1	26.05		8-ки класска өөрөнгөн темаларынга катаптаашкын. Бөлүктөргө ажылдаар, айтырыгларга харыылаар	Кичээл-викторина	

«ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ-БАЙЛААМ», 6 класс (34 шак)

№	Кичээлдерний темалары	Шактарны саны	Кичээлдин хевири	Өөреникчийн ажил-чорудулгазы	Өөредилгэ курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде)
	Тыва дылдың өг-бнлэзи	1 04.09	Кичээл таныштырылга	Тыва дылга төрөл дылдарны (алтай, хакас...) дылдар болгаш оларның эдилекчилери төрөл чоннарның амыдыралы дугайында медээлер-биле танышкан турар	Тыва дылдың төрөл дылдарын эдилеп чоруур чоннарның амыдыралында тыва культурага чоок кезектерин таныштырар (көшкүн амыдырал, чнднлге, уран чнгл, аас чогаал) https://postnauka.org/video/15078 В. Плунгян Родство языков.
	Тыва дылда хөгжнм херекселдеринин аттарының бөлнктери	3 11.09 18.09 25.09	Шинчилел кичээл	Тыва дылда хөгжнм херекселдеринин аттарын бөлнктерге чарып, оларның ук бөлнктерге хамааржыр утказын тайылбырлап өөренир. Сарыг шажынга, хам чнднлгеге,	Чиңгине тыва, буддизм болгаш хам чнднлге-биле, аңчы ажил-агый-биле харылзаалыг хөгжнм херекселдеринин аттарын аңгылап, бөлнктерге чарып өөредир. <i>Игил, дошпулуур, бызаанчы, кеңсирге, бүүрээ, бүшкүүр, амырга, шыңгырааш, чадаган, дүнгүр, орба, хомус</i> чижектиг сөстөргө даяныр. https://www.youtube.com/@tuvanculturalcenter6467 https://www.youtube.com/watch?v=hMDo2Zbc5Qc Көргнзнг материалы кылдыр Тываның национал оркестиринин сайтызында кирген материалдарны ажыглап болур.
	Тыва дылдың	1	Катаптаашк	Диалекти сөстөрнү ылгап билир.	Тыва дылдың диалектилери чнгле Тыва иштинде

	диалектилер	02.10	ын кичээл	Тыва дылдың диалектилерин чыңгыч Тыва иштинде эвес, а Кыдатта болгаш Моолда, Красноярск крайның Минусинскиде бар деп танышкан турар	эвес, а Кыдатта болгаш Моолда, Красноярск крайның Минусинскиде барын таныштырып, кайы-бир дилаектинин онзагайларына даянып кичээлди чорудуп болур. https://youtu.be/wOPIFk0mZcc Тывадан дашкаар чурттап чоруур Моолдун Сенгел тываларының чугаазының чижээ
	Тыва дылда	1 09.10	Катаптаашк	Өөреникчилер профессионализм	Кандыг-бир мергежилди шилип ап, өөреникчилерге

	профессионализм нер		ын	сөстөрүнүн ажыглалын, оларның онзагайын танып өөренир. Тыва чоннуң мергежилдерин сонуургап өөренир.	таныштырар, чижээ дарган кижинин ажыглаар терминнери: согар, ояр, эргизер, кагар, кадырар, шуткуур, кудар, маска, кыскаш, хаарыыл, дөжн чижектиг сөстөргө даянып болур. Азы уругларны бөлүктөргө чарып, дараазында мергежилдерин илп, оларның профессионал сөстөрүн тодараттырар: мөгө, чылгычы, дарган, хөгжүмчү, хөөмейжи. Тыва нндзин культура төвүнүн ютуб каналында материалдарны ажыглап болур.
	Тыва дылда терминнер	1 16.10	Катаптаашк ын	Термин дээрге кандыг бир мергежилдин кижилеринин аразында бир-ле болушкунну адап алган, дугуржуп алган, тускай бадылаттырган сөс деп билигнин шынгаады, ону аас болгаш бижимел чугаага ажыглап өөренир	Л.Б. Чадамба “Нжнглел” деп номнуң адын чогааткан. Хнрээлел – долгандыр амылыг болгаш амылыг эвес бойдус, делегейни хнрээлел деп очулдуруп, ажыглап турар. Эге школада өөренир эртем ады. Кандыг-бир мергежилди шилип ап, ында ажыглаттынып турар термин сөстөрүн тодарадып болур, чижээ Э. Намзалдың «Холу чемзиг авам сөңн» деп номда тыва чемнерни кылырын бижээн рецептилерден тодарадып болур.

	Жаргонизмнер тыва дылда	1 23.10	Кичээл тренинг	Амгы неде тыва дылда жаргонизмнерниң тыптып, оларны ажыглап турарының айыылын шиңгээткен турар.	Жаргонизм сөстөрниң ажыглалының культурага, ниитилелге, дылга болгаш кижиниң бодунуң сайзыралынга эки эвес салдары дугайында таныштырып, чугаа культуразы дугайында ажылды чорудар. “Кара шериг”, “улуг аалдан” келген сөстөрниң тарап турарының айыылын таныштырар. “Бистиң” болгаш “өскөний” (круг своих и чужих) деп ийи психологту байдалды ажыглап кичээлди тургузары чугула. Кижиниң чугаазының ары оон сагыш-сеткилиң көрүнчүгү деп бодалды уругларга таныштырып өөредир.
	Дылда фразеологизмнер ниң ужур-утказы	1 6.11	Катаптаашк ын	Дылдың фразеология деп кезээ дугайында билиглерин катаптап, делгемчидер.	https://youtu.be/84liMwXhZPg О типах фразеологизмов, задачах фразеографии и ментальном лексиконе человека. Лингвист Анатолий

					Баранов Я.Ш. Хертек «Тувинско-русский фразеологический словарь» (1975), «Русско-тувинский фразеологический словарь» (1985) даянып кичээлди тургузар.
	Тыва дылда эмоция илереткен кылыг сөстери	1 13.11	Шинчилел кичээл	Эмоция дээрге чнүг деп айтырны билген турар. Тыва дылда өөрнүшкү (эки эмоция) илереткен кылыг сөстөрүн словарьлардан, чогаалдардан чыып өөренир.	Эмоция илередир кылыг сөстөрүн таныштырып, оларны чогаалдардан, словарьлардан ушта бижип, бөлүктөп чаңчыктырар.
	Тыва дылда даараныр ажыл- биле харылзаалыг кылыг сөстери	1 20.11	Шинчилел кичээл	Дарааныр ажылга хамааржыр кылыг сөстөрүнүн ажыглалын билген турар.	Тыва дылда даараныр кижиге хамаарышкан кылыг сөстөрүнүн ажыглалын сонугардыр. <i>Хаваар (идик-хеп даараарынга), дедир шанчын даараар (чавага кылырда), сырыыр (ширтект, энчек, колун-чирим, өгнүң куру, содак-шудак чижектиг эдилелдерге), кырлап даараар, чамаар</i> дээн чижектиг сөстөргө даянып кичээлди чорудар.

Бойдустуң болуушкуннарын илереткен кылыг сөстери	2 27.11 04.12	Шинчилел кичээл	Бойдустуң болуушкуннарын илереткен кылыг сөстөрүн бөлнктөргө чарып өөренир	Хат, суг, чаъс, хар, челээш, чиргилчин, дгн, хгн дугайында кылыг сөстөрүн өөреникчилерни аңгы-аңгы бөлнктөргө чарып алгаш чогаалдардан, словарьлардан диледип, бөлнктөргө чарып, чаңчыктырар, чижээ: хат – хадыыр, хадымарлаар, салгыннаар (Өвүр диалектиси), салгын, сырын, сырыннаар, шуурганнаар, борааннаар, эстээр, сыылаар, коолаар, хүүлээр . Сөс бнрнзг хаттың янзы- бнрн хевирлерин, байдалын көргнзгнп турар.
Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери	1 11.12	Интеграция кичээл	Дириг амытаннарның кылдыныгларын илереткен кылыг сөстөрүнүн	«Чыраа кулун» деп тоолда кулуннуң чоруктарын тодарадыр. Кызыл-Эник Кудажының «Кым эң ажыктыгыл?» деп тоолунда дириг амытаннарның кылдыныгларын көргнскен кылыг сөстөрүн тодарадып болур.
Тыва дылда	3	Кичээл	Тыва дылдың дузалал кылыг	Дузалал кылыг сөстөрүнүн хгнлээлгезин

дузалал кылыг сөстери	18.12 25.12 15.01	таныштырылга	сөстөрүн билген турар, оларның ажыглалын кичээнгейге алып.	сонуургадыр, чижээ: тур, чору, чыт, олур деп дузалал кылыг сөстөрүнүн наклонение, үе, залог хевирлерин тургузарыңа ажыглалынче кичээнгейни салыр .
Тыва дылда кылыг сөзнннң залогтары	1 22.01	Катаптаашкын кичээл	Кылыг сөстөрүнүн залог тургузар аргаларын катаптаар	Тыва дылдың кылыг сөстөрүнүн залог хевирининн кожумактарын ылгап, катаптаптаар.
Тыва дылда кылыг сөзнннң видтери	1 29.01	Катаптаашкын кичээл	Кылыг сөстөрүнүн вид тургузар аргаларын катаптаар	Тыва дылдың кылыг сөстөрүнүн вид хевирининн кожумактарын ылгап, катаптаптаар.
Кылыг сөзнннң наклонениелери	1 05.02	Катаптаашкын кичээл	Кылыг сөстөрүнүн наклонение тургузар аргаларын катаптаар	Тыва дылдың кылыг сөстөрүнүн наклонение хевирининн кожумактарын ылгап, катаптаптаар.

Тыва дылда наречие	2 12.02 19.02	Катаптаашкын кичээл	Тыва дылдың бурунгу кожумактарындан тургустунган наречиелерни билип алыр. Оларны тыва дылдың чингине наречиелери деп адап турар.	Наречиениң домакка туружу, кылыг сөзүннүң азы демдек адының мурнунга чоруур. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология // Ф.Г. Исхаков, А.А. Пальмбах – Москва: Издательство восточной литературы, 1961. – С. 417-421. https://vk.com/doc-143371104_667326555?hash=eWoOjm95GnYn43CJZUrdMB5yvZ38bg7ETONSesQVI1w Тыва дылдың наречиелери оон бурунгу кожумактарындан тургустунган деп билигни уругларга сонугадыр аргазын тывар.
Силер, болар, силерлер, боларлар – хннднткелдин ат оруннары.	2 26.02 05.03	Кичээл-тренинг	<i>Силер, силерлер, олар, оларлар</i> – деп тыва дылдың арынның ат оруннары кижиниң өске кижиге хннднткелдин көргүзүп турар ат оруннарының ажыглалын шингээди алыр.	<i>Силер, силерлер, олар, оларлар</i> – деп арынның ат оруннарын ажыглалын, тыва улустун чугаага хннднткелдин илередир аргаларының бирээзи дээрзин тодарадып көргүзүр. Чижеглей чугаа байдалын тургускаш кичээлди тренинг хевиринге чорудары чедимчелиг, чижээ: чугаа авазы биле оглунуң, ачазы биле уруунуң, дарга биле ажылдакчының, ийи эр кижиниң, азы ийи кыс кижиниң аразында, кафеде, театрда, аалда, кудумчуда, садыгда, автобуста дээн

				чижектиг байдалдарны чижеглей ойнап, хннднткелди көргүзүр аргаларын ойнадыр. Азы уругларга чугааның болуп турар черин боттарынга шилиттирип алгаш ойнап болур. Азы мендилежиپ тура бе, азы байырлажып тура бе, азы кандыг байдалда башкы өөреникчилерниң билиинин, сайзыралының аайы- биле шилип ап болур.
Синтаксис.	1 12.03	Катаптаашкын кичээл	Синтаксис дээрге сөс каттыжышкыны болгаш домактың тургустунар аргаларын шинчилеп өөренир эртем.	Хостуг сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазын катаптаар.
Бөдүгүн домак. Медээ домаа.	1 19.03	Катаптаашкын кичээл	Домак – синтаксистин кол кезии, домактың грамматиктиг ооргазы деп билиглерни катаптаар.	Синтаксистин кол кезии домак деп билигни катаптаар. Медээ домактары

	Айтырыг домаа	2 02.04 09.04	Катаптаашк ын кичээл	Айтырыг артынчылары, айтырыг сөстөр дузазы-биле, -ыл деп айтырыг кожумааның дузазы-биле тургустунган домактарның көгнткен утказын, кнзенчиг харыыже ыдалап турар сорулганы ылгап билир. Ук домактарны чогаадып, интонациязын шын салып билир.	Айтырыг артынчылары, айтырыг сөстөр дузазы-биле, -ыл деп айтырыг кожумааның дузазы-биле тургустунган домактарның утказын тодарадып, айтырып турар кижиниң сорулгазын, интонациязын ылгап өөредир.
	Кыйгырыг домаа. Алгы домаа.	2 16.04 23.04	Кичээл шинчилел	Реклама сөзнглелдеринде кыйгырыг домактарын тып, тыва дылче очулдуруп, оларның сорулгазын тайылбырлап билир. Тыва дылга реклама сөзнглелин бижип билир.	Орус дылда бижээн реклама сөзнглелдерин тыва дылче очулдуруп, кыйгы домактарын тып, оларның утказын сайгарып өөредир. https://www.youtube.com/watch?v=ua3QJPRr9-k&list=PLkNs9n9yJUys0_AHls6tI_3GcdDmiXxJr&index=96 Реклама сөзнглелин бижип өөредир.
	Домактың грамматиктиг ооргазы	2 30.04	Катаптаашк ын кичээл	Домактарның кол сөс биле сөглекичзи н тодарадып, оларның аразында харылзаазын	Домактың турргузуунда кол сөс биле сөглекчини домактың грамматиктиг ооргазы деп билигни дамчыдып, бөдннн домактың синтаксистиг

		07.05		тодарадып билир.	сайгарылгазын катаптаар.
	Туннел кичээл	14.05			